

Wstęp

Pierwsze zdanie pierwszego rozdziału niniejszego opracowania wskazuje na określenie *homo religiosus*, które zostało użyte przez historyczkę i religioznawczynię *Karen Armstrong*. Oznacza ono człowieka religijnego i w tym znaczeniu traktowało wykształcenie się potrzeb i przekonań religijnych jako dowód ukształtowania się człowieka, odróżniającego się przez to diametralnie od reszty świata zwierzęcego. Można to też potraktować jako fundament dalszych rozważań, bo odnosi się do tego fenomenu, jakim jest religia, a inaczej rzecz ujmując – potrzeby religijne człowieka. Ma ono taki charakter nie tylko dlatego, że jest charakterystyczne jedynie dla ludzi. To jedna z najstarszych oraz najsilniejszych sił i inspiracji, jakie określały człowieczeństwo. Była wytłumaczeniem niezrozumiałego świata, pociesycielką, narzędziem władzy, narzędziem obrony przed despotyzmem, siłą popychającą do najpiękniejszych czynów albo do najgorszych zbrodni. Oczywiście przez to jest obejmowanie tego zjawiska zainteresowaniem rozmaitych dziedzin nauki przez wszystkie wieki. Problematyka ta była już wielokrotnie przedmiotem rozpraw naukowych, a pomimo to ponowne podejmowanie tego tematu nie może stać się mniej ciekawe lub choćby mało oryginalne. Religia i religijność zmieniają się na całym świecie, a współczesność zdaje się dowodzić intensyfikacji tych zjawisk. Europa i większość współczesnego świata charakteryzuje się najczęściej sekularyzacją, a więc zmniejszaniem się znaczenia religii w życiu społeczeństwa, usuwaniem się jej z przestrzeni publicznej i przemieszczaniem się głębiej do sfery prywatnych przekonań. Z drugiej strony, obserwuje się wzrost religijności w świecie islamu, co przybiera też najbardziej radykalne odmiany, łącznie z powołującymi się na nią ruchami terrorystycznymi i tworzeniem teokratycznych systemów państwowych. Ze względu na łatwość przemieszczania się ludzi pomiędzy państwami i kontynentami, dochodzi do zetknięcia się odmiennych kultur i ich religii, co może prowadzić do nieporozumień i jawnych konfliktów. Także w państwach europejskich dochodzi do zmian, a nawet pewnej unifikacji traktowania wolności religijnej i stosunków na płaszczyźnie państwo–kościół, pomimo różnic historycznych i kulturowych, zwłaszcza od czasu objęcia ustawodawstwa i praktyki stosowania prawa kontrolą Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Zmiany te są niewyczerpanym źródłem badań interdyscyplinarnych, prowadzonych zwłaszcza przez socjologów, religioznawców i prawników. Dlatego rozpoczynając się tutaj opracowanie nie powinno być jedynie wtórne i kompilacyjne, bo codzienność dostarcza ciągle nowych przykładów zdarzeń mogących być przedmiotem analiz i inspiracją do nowej argumentacji.

Tytuł pracy: „Prawna ochrona wolności sumienia i wyznania” nie oddaje precyzyjnie jej charakteru. Z jednej strony, ma ona bowiem charakter interdyscyplinarny, bo oprócz zagadnień prawnych znajdują się w niej elementy socjologiczne oraz historyczne. Bez nich trudno byłoby nawet rozpocząć rozważania prawne, bo brakowałoby określenia samej materii, którą później określa prawo. Choć tytuł wskazuje na podejmowanie oceny przepisów, to rozważania, a zwłaszcza wnioski, mają szerszy charakter. Przedstawiona zostaje

bowiem ocena, mająca też charakter socjologiczny i politologiczny. Objawia się to zwłaszcza przy komentowaniu występujących w polskiej rzeczywistości sporów, ideologicznych ofensyw lub zachowań poszczególnych grup religijnych i ich przedstawicieli oraz polityków. Pozwala to, jak się wydaje, poszerzyć spektrum rozważań o możliwe skutki społeczno-polityczne konkretnych rozwiązań, unormowań lub idących swoimi drogami praktyk. Z drugiej strony, nie jest to całościowe studium tych zagadnień, których bogactwo stanowi niewyczerpane źródło wręcz nieskończonej liczby opracowań. Prawna ochrona oznacza prawo wewnętrzne i międzynarodowe najbliższego nam kręgu kulturowego, co powoduje skupienie się przede wszystkim na współczesnej Europie. Tym samym, nie opisuje innych systemów istniejących w świecie, od klanowych stosunków w małych społecznościach, aż po szczególnie ukształtowane państwa, np. nieliczne obecnie, często totalitarne, teokracje. Jednak dalsze rozszerzanie zasięgu pracy miałoby znaczenie bardziej hobbyistyczne niż praktyczne, bo trudno się spodziewać, żeby polski prawnik mógł w praktyce bliżej zająć się stosunkami prawno-religijnymi z egzotycznego miejsca na drugim krańcu świata.

Cele powstania niniejszej pracy były tak różnorodne, jak tematy w niej poruszane i postawione hipotezy badawcze. Pierwszym celem było ukazanie samej religii jako zjawiska społecznego, jej znaczenia, modyfikacji i przewidywalnej przyszłości. Początkiem tej części rozważań stało się założenie istnienia procesu sekularyzacji, jako powszechnego zjawiska, które prowadzi do zaniku znaczenia religii i tym samym ich znaczenia w życiu państw i społeczeństw. Przegląd zdobyczy nauk socjologicznych pozwolił na zweryfikowanie tej hipotezy. Drugi cel nawiązywał do pierwszego, bo znaczenie religii i organizacji religijnych konfrontował z ich funkcjonowaniem w ramach ustrojów państwowych. Tu podobnie postawiona była hipoteza o powszechnym w Europie wycofywaniu się związków wyznaniowych z pozycji publicznych i przechodzenie do sfery prywatnej wyznawców. Występowanie takiej tendencji od początku wydawało się oczywiste nawet w państwach określanych jako wyznaniowe, jednak spojrzenie na praktykę oraz postępujące modyfikacje pozwoliły na określenie generalnego kierunku rozwoju stosunków kościelno-państwowych na naszym kontynencie. Kolejnym celem było dokonanie oceny przepisów prawa międzynarodowego i wewnętrznego polskiego w zakresie ochrony wolności sumienia i wyznania, z następującym potem przeglądem ich praktycznej wykładni dokonanej przez judykaturę. W tym miejscu postawiono hipotezę o prawdopodobnej unifikacji przepisów i praktyki w ramach zacieśniających wzajemne związki państw europejskich, zwłaszcza wchodzących w skład Rady Europy. Głównym założeniem było zatem skupienie się na orzecznictwie Trybunału Europejskiego, jako sądu unifikującego państwa w kontekście wspólnie akceptowanych wartości spisanych w Konwencji Europejskiej. Ostatnim celem pracy było przedstawienie zagadnień prawnokarnych, jednak nie w pełnym zakresie. Skupiono się na analizie zagadnień budzących spory w nauce i na ocenie konkretnych zachowań, zwłaszcza w kontekście wszystkich zasad ochrony wolności wyznania. Chodziło o skonfrontowanie dwóch wartości, jakimi są ochrona wolności i uczuć religijnych oraz wolność do wyrażania poglądów, zwłaszcza w ramach krytyki i wolności artystycznej. Towarzyszyła temu hipoteza, że prawo karne, ze względu na swój arsenał środków, jest nadzwyczaj niedoskonałym narzędziem do ochrony tak specyficznej wolności. Ewoluowała ona w postulaty dotyczące zweryfikowania przekonań o zasadności kryminalizowania takich czynów.

Praca podzielona jest na rozdziały, podejmujące kolejne zagadnienia.

Pierwszy rozdział ma charakter socjologiczny. Korzystając z dorobku socjologii religii i historii religii, podjęta została tu próba zdefiniowania pojęcia religii oraz opisania jej społecznego znaczenia. W szczególności analizie zostały poddane współczesne zjawiska zachodzące w tej dziedzinie, zmieniający się stosunek społeczeństw i osób indywidualnych do religii oraz zmieniające się pozycje społeczne religii i ich instytucjonalnych ucieleśnień. Do najważniejszych zagadnień należy postępująca w zachodniej Europie sekularyzacja i połączona z nią prywatyzacja religii, czyli jej wycofywanie się z przestrzeni publicznej i stawanie się bardziej sprawą prywatnych przekonań. Innym ważnym trendem jest zmniejszanie się znaczenia dużych organizacji religijnych i powstawanie mniejszych, czyli tworzenie się tzw. denominacji lub nawet sekt, różniących się niekiedy znacznie od tych bardziej zakorzenionych w tradycji. Wymienić należy tu ważniejsze teorie funkcjonujące w nauce socjologii religii, jak np. teoria bezpieczeństwa, łącząca poziom religijności w społeczeństwie z poziomem bezpieczeństwa ekonomicznego, zdrowotnego lub pokojowego. To pozwala określić przedmiot badań, co jest punktem wyjścia do opisu jego charakteru i oceny w kontekście określających go regulacji prawnych.

Rozdział drugi dotyczy religii i prawa wyznaniowego jako funkcji polityki państwowej. Odnosi się ona do różnych systemów państwowych, głównie w obrębie demokratycznego świata, określających wzajemny stosunek państwa do religii i organizacji religijnych oraz współistnienie obu organizacji. Oznacza to opis funkcjonujących koncepcji, od bardziej radykalnego rozdzielenia, funkcjonującego np. we Francji, przez pokojowy rozdział zakładający też współpracę, czego przykładem jest Rzeczpospolita Polska, aż po ściślejsze związki państwa i kościoła, które wciąż występują w Europie jako oficjalne kościoły państwowe, cieszące się przywilejami i szczególną ochroną, co występuje przykładowo w Republice Grecji. Opracowanie dotyczy głównie systemów występujących w Europie, bo właśnie nasza część świata jest zasadniczym przedmiotem zainteresowania i badań. Analiza różnego ukształtowania stosunków państwo-kościelnych doprowadzi do wniosków wskazujących na współczesne trendy w Europie, prowadzące do coraz częstszej separacji obu organizacji, gdzie nawet kościoły państwowe tracą dotychczasową pozycję i znaczenie. To też przesłanka do uwag na temat zgodności różnych systemów w kontekście obowiązujących norm prawa międzynarodowego, zwłaszcza Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Mogą się bowiem pojawić wątpliwości w kontekście sytuacji związania państwa i kościoła, gdy Konwencja zakłada istnienie wzajemnej niezależności obu organizacji. Analiza ta pozwala też na ocenę samej wspólnoty Europejczyków, w rozumieniu szerszym niż Unia Europejska, których od kilkudziesięciu lat łączą nie tylko silniejsze więzi, kształtujące się wreszcie w warunkach pokojowych, ale też wzmacniana wspólnym systemem wartości, określonym przez Konwencję Europejską.

Zagadnienia trzeciego rozdziału dotyczą już samej wolności sumienia i wyznania. Najpierw konieczne stało się określenie definicji tej wolności, rozdzielenie pojęć „sumienie” i „wyznanie” oraz przypisanie ich do podmiotów indywidualnych i zbiorowych. Konsekwencją takiego rozróżnienia będzie określenie podmiotowego i przedmiotowego zakresu tych pojęć. Konieczna stała się tu analiza, jak wygląda możliwość posiadania i prezentowania przekonań w zależności od tego, czy realizuje to indywidualna osoba, czy podmiot zbiorowy. Kolejno znajduje się analiza przedmiotowego zakresu wolności sumienia

i wyznania, przedstawiająca przejawy jej realizacji, np. w zakresie głoszenia przekonań lub nakłaniania innych do ich przejęcia. Z tym nierozzerwalnie wiążą się kolejne rozważania, a dotyczące ograniczeń tej wolności, zwłaszcza w zakresie manifestowania i szerzenia przekonań oraz postępowania zgodnie z nakazami religijnymi. Siłą rzeczy, musi to dotyczyć jedynie ograniczeń wolności wyznania, czyli sfery zewnętrznej, bo wewnętrzna wolność sumienia, jak wyniknie z poczynionych ustaleń, jest nieograniczona. Ta grupa zagadnień w szczególności ukazuje wagę i umiejscowienie tej wolności wśród innych praw i wolności. Uwidacznia się to zwłaszcza w sytuacji pojawienia się konkurencji wartości, z których jedna musi zostać ograniczona, żeby druga nie została wyeliminowana. Pozwala to też na ocenę siły państwa i jego ograniczenia, gdy ważąc rozbieżne interesy, musi dążyć do zapewnienia swobód, wystrzegając się arbitralności i dyskryminacji.

Czwarty rozdział dotyczy tych samych zagadnień, jednak w nieco innym ujęciu. Poprzedzający rozdział ma charakter bardziej teoretyczny i analizuje obowiązujące przepisy, poglądy przedstawicieli nauki oraz stanowisko autora. Następny natomiast skupia się na konkretnych sytuacjach, które stały się lub powinny stać się przedmiotem oceny pod kątem obowiązującego prawa przez sądy i trybunały. Znajduje zatem oparcie w orzecznictwie, zwłaszcza Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, ukazujące praktyczne stosowanie wewnętrznych i międzynarodowych regulacji prawnych. Ta część pozwala na zaobserwowanie praktycznej realizacji zapisów ustawowych i konwencyjnych oraz przedstawienie prawdziwych i hipotetycznych zdarzeń oraz ludzkich postaw w odniesieniu do tej wolności.

Piąty rozdział to analiza prawnej ochrony tej wolności w kontekście polskiego prawa karnego. Nie wydaje się tu jednak konieczne kompletne przedstawienie wszystkich zagadnień z tym związanych, skoro były one już niejednokrotnie przedmiotem analiz i komentarzy, które w zasadzie nie budzą kontrowersji. Większej uwagi wymagają zagadnienia rodzące spory i różne interpretacje, głównie w odniesieniu do przestępstwa obrazy kuczia religijnych opisanego w art. 196 KK. Te problematyczne zagadnienia to zwłaszcza kwestia zamiaru, jaki powinien towarzyszyć sprawcy tego przestępstwa, kontrowersje wokół interpretacji znamienia „przedmiotu czci religijnej” oraz zachowania, mogące być oceniane jako znieważające, zwłaszcza w kontekście wolności artystycznej, naukowej lub szerzenia poglądów. Ten rozdział cechować będzie pewna kazuistyka, bo jego ważnym elementem będzie prawnokarna ocena konkretnych zachowań, które były lub mogłyby być przedmiotem zainteresowania organów ścigania i wymiaru sprawiedliwości.

Końcowy rozdział zawiera (wynikające z poprzednich) podsumowujące określenie wagi religii i innych przekonań dla współczesnego człowieka, adekwatność i skuteczność aktualnych regulacji prawnych wewnętrznych oraz międzynarodowych, a także ich wpływ na kształtowanie świata i stosunków międzyludzkich. Będzie można wtedy spróbować określić, na ile człowiek potrzebuje religii i czy ona jest bardziej wewnętrznym przeżyciem, czy elementem koniecznym lub przynajmniej przydatnym dla kształtowania i konsolidowania społeczności. Pozwoli to też na ocenę, dokąd zmierzają państwa i organizacje religijne w kontekście współistnienia. Jak państwa kształtują swoje prawodawstwa, czy odpowiadają w tym zakresie potrzebom ochrony konkurujących sfer wolności i jakie możliwe zmiany prawne mogą rodzić nadzieje albo obawy. Zasadne też powinny być pytania, z propozycjami odpowiedzi, jaka forma regulacji i jakie dziedziny prawa mogą okazać się bardziej skuteczne lub bardziej wątpliwe dla kształtowania tej sfery życia.

Praca ma charakter interdyscyplinarny, bo oprócz zagadnień prawnych obejmuje rozważania z zakresu socjologii religii i, w mniejszym stopniu, politologii. Wymagało to wykorzystania wiedzy z różnych dziedzin, a tym samym spowodowało konieczność zastosowania metod badawczych, pozwalających na stworzenie spójnego obrazu problematyki, uwzględniającego punkty widzenia i instrumenty badawcze różnych dziedzin nauki.

Przedmiot opracowania wymagał wykorzystania rozmaitej bazy źródłowej. Źródła obejmują akty normatywne prawa międzynarodowego publicznego, akty normatywne systemu Rady Europy, akty normatywne systemu prawnego Unii Europejskiej oraz akty normatywne prawa polskiego. Wybór aktów i ich konkretnych przepisów został podyktowany dopasowaniem ich do zagadnień wolności sumienia i wyznania oraz ogólnych zasad demokratycznego państwa prawnego oraz podstaw praw człowieka i obywatela. Oczywistym źródłem wiedzy stało się orzecznictwo, zwłaszcza Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i polskiego Trybunału Konstytucyjnego, co pozwoliło nie popaść w teoretyzowanie, ale ukazać problematykę jako żywą i praktycznie kształtowaną dziedzinę życia. W dalszej kolejności konieczne było sięgnięcie do dorobku orzeczniczego polskiego Trybunału Konstytucyjnego, polskiego Sądu Najwyższego oraz sądów powszechnych i administracyjnych. Analizując treść orzecznictwa, posłużono się zbiorami judykatów w oficjalnych zbiorach publikacji orzeczeń, a odnośnie do orzecznictwa Trybunału Europejskiego udostępnionych w języku polskim przez *M.A. Nowickiego* oraz opublikowanych na oficjalnej internetowej stronie Trybunału, tj. HUDOC: hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx. W uzupełnieniu orzecznictwa znalazły się glosy do kilku orzeczeń, będące ich merytoryczną analizą lub stanowiskiem polemicznym. Innymi źródłami były materiały niebędące aktami prawa powszechnie obowiązującego, literaturą fachową ani publicystyką, ale stanowiące inne źródła wiedzy, jak np. encykliki papieskie, dokumenty Soboru Watykańskiego II lub relacje z konferencji naukowych. Konieczne było wskazanie literatury fachowej, z wyszczególnieniem komentarzy do ustaw lub aktów prawa międzynarodowego oraz monografie i artykuły. Wykorzystana literatura nie ma jedynie prawniczego charakteru. Zwłaszcza przy tworzeniu pierwszego rozdziału podstawowymi materiałami musiały być opracowania z zakresu socjologii religii i historii religii.

Konstruuując pracę, wykorzystano, jak autor ma nadzieję, całą dostępną w języku polskim literaturę, odnoszącą się do podjętego tematu. Dodano także kwerendę w zakresie literatury obcojęzycznej, zwłaszcza angielskiej¹. W toku dociekań okazało się jednak, że

¹ *H.W. Bayer*, Das Prinzip der Trennung von Staat und Kirche als Problem der neueren Rechtsprechung des United States Supreme Court, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht 1964, Nr 24, s. 201–235; *R. Beddard*, Human Rights and Europe, Cambridge 1993; *N. Bentwich*, *A. Martin*, A Commentary on the Charter of the United Nations, London 1950; *J.M. Bergman*, Das Menschenbild der Europäischen Menschenrechtskonvention, Baden-Baden 1966; *N. Blum*, Gedanken-, Gewissens- und Religionsfreiheit nach Art. 9 der Europäischen Menschenrechtskonvention, Berlin 1990; *F. Casberg*, The European Convention on Human Rights, New York 1974; *D.M. Clarke*, Freedom of Thought and Educational Rights in the European Convention, The Irish Jurist 1987, Nr 22, s. 28–41; *G. Cohen-Jonathan*, La Convention Européenne des Droits de L'Homme, Paris 1989; *Y. Dinstein*, Freedom of religion and protection of religious minorities, w: *Y. Dinstein*, *M. Tabory* (red.), The protection of minorities and human rights, Dordrecht–Boston–London 1992, s. 145–169; *J.E.S. Fawcett*, The Application of European Convention on Human Rights, Oxford 1987; *J.A. Frowein*, Article 9, w: *L.E. Pettiti*, *E. Decaux* (red.), La Convention Européenne des Droits de L'Homme – Commentaire article par article,

treści te stały się już przedmiotem analizy licznych autorów polskich, w szczególności K. Orzeszyny, J. Krukowskiego i M. Pietrzaka.

Poza literaturą prawniczą i tekstami aktów prawnych, konieczne okazało wykorzystanie materiałów pochodzących z samych organizacji religijnych, jak choćby encykliki papieskie. Ostatnie miejsce zajmuje publicystyka, która przede wszystkim stanowi źródło wiedzy o faktach oraz o różnych poglądach komentatorów, co pozwoliło na odtworzenie oddziaływania na rzeczywistość zdarzeń związanych z realizacją wolności wyznania.

Najważniejszym celem poniższych rozważań nie było przedstawienie wszystkich aspektów wolności sumienia i wyznania, zwłaszcza ze względu na istniejące bogactwo opracowań tego tematu, których mnożenie mogłoby się okazać mało twórcze. Ciekawsze i bardziej odkrywcze powinno stać się silniejsze powiązanie współcześnie obowiązujących norm z ich praktycznym zastosowaniem przez organy ochrony prawnej, władze polityczne oraz samych wyznawców i ich organizacje religijne. Nie jest to zatem tylko teoretyczna analiza, przypominająca komentarze do aktów prawnych, ale próba przedstawienia tych zagadnień w ich praktycznym zastosowaniu, gdy rozwiązują konkretne problemy lub w inny sposób bezpośrednio wpływają na życie indywidualne i społeczne.

Nawet jeżeli nie udało się za pomocą niniejszego opracowania odkryć nowych łądów, to podejmując tę próbę, można mieć nadzieję na wzięcie udziału w odwiecznych poszukiwaniach przez ludzkość odpowiedzi na pytania: skąd przychodzimy, gdzie jesteśmy, dokąd zmierzamy? A może nawet najważniejszego wśród nich: dlaczego...?

Rafał Paprzycki

Paris 1998, s. 353–360; W. Grewe, Entstehung und Wandlungen der Vereinten Nationen, w: Charta der Vereinten Nationen. Kommentar, München 1991, s. 36–45; D.J. Harris, M. O'Boyle, C. Warbrick, Law of the European Convention on Human Rights, London–Dublin–Edinburgh 1995; M. Janis, R. Kay, A. Bradley, European Human Rights Law. Text and Materials, Oxford 2000; G. Jellinek, Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte, München–Leipzig 1927; H.F. Köck, Der Schutz des Elternrechts in der Europäischen Menschenrechtskonvention. Zur Entscheidung des Europäischen Gerichtshofs für Menschenrechte vom 7.12.1976, Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht und Völkerrecht 1979, Nr 30, s. 23–64; M. Lauterpacht, The Universal Declaration of Human Rights, British Yearbook of International Law 1948, Nr 25, s. 353–364; J.G. Merrills, The development of International Law by the European Court of Human Rights, Manchester 1988; Z.M. Nadjati, Human Rights under the European Convention, Amsterdam 1978; J. Newman, On Religious Freedom, Toronto 1991; C. Ovey, R. White, European Convention on Human Right, Oxford 2002; K.J. Partsch, Die Rechte und Freiheiten der Europäischen Menschenrechtskonvention, w: K.A. Bettermann, F.L. Neumann, H.C. Nipperdey (red.), Die Grundrechte, t. I/1, Berlin 1966, s. 235–492; A.H. Robertson, J.G. Merrills, Human rights in Europe. A study of the European Convention on Human Rights, Manchester–New York 1994; N. Robinson, The Universal Declaration on Human Rights, New York 1958; N. Robinson, Universal Declaration on Human Rights – Its Origins, Significance and Interpretation, New York 1950; P. Sieghard, The International Law of Human Rights, Freedom of expression, Oxford 1996; Ch. Tomuschat, Freedom of Association, w: The European System for Protection of Human Rights, Kluwer 1993, s. 493–512; B. Walsh, Issues which Arise in Relation to Freedom of Conscience in National Constitutional Provisions, w: Folterverbot sowie Religions- und Gewissensfreiheit im Rechtsvergleich, Kehl am Rhein 1990, s. 25–31; L. Wildhaber, Right to Education and Parental Rights, w: R.St.J. Macdonald i inni (red.), The European System for the Protection of Human Rights, Kluwer 1993, s. 531–551; H.G. Wood, Religious Liberty Today, Cambridge 1949.